

KEESTI NSV HARIDUSMINISTEERIUM

K. Karlep, E. Markvart

EMAKEELE ÕPETAMISEST
ABIKOOLI IV-V KLASSIS

Tallinn 1974

I

SISSEJUHATUS

Paljude uurimustega on tõestatud, et valmse alaarenguga õpilaste kõne ei vasta suhtlemisel ühiskonna poolt esitatud nõuetele, s.t. ei vasta "sotsiaalsele normile". Kõne alaarengu põhjuseks (v.a. mõningad lokaalsed defektid) on seejuures ajukoore üldine kahjustus või arenematus, mis takistab kõne omandamiseks, produtseerimiseks ja tajumiseks vajalike psühhofüsioloogiliste mehhanismide kujunemist (B.Grinšpun, A.A.Isoortjev jt.).

Kõne tähtsamaks funktsiooniks on suhtlemisfunktsioon, mille all mõistetakse oma mõtete edasi andmist ja teiste mõtete mõistmist keele vahendusel. Mõtteid edasi anda ja mõista saab sõnade leksikaalsete ja grammatiliste tähenduste abil (L.Võgotski järgi mõte "väljendub sõnas ja valmib sõnas"). Edaspidise arutluse huvides tuleks eriti rõhutada, et tähendusel on just nimelt kaks aspekti - leksikaalne ja grammatiline.

Leksikaalse tähenduse all mõistetakse sõna tähenduse seda külge, mis osutab sõna vahekorrale konkreetsete esemete ja nähtustega (ka "abstraktsete esemetega" nagu "kurbus" jne.), grammatiline tähendus aga väljendab esemete ja nähtuste üldisi, kategoriaalseid omadusi. Võib väita, et sõna leksikaalne tähendus "sisaldab" eseme või nähtuse kõige olulisemaid tunnuseid, mis võimaldavad ühte sõna teisest tähenduse järgi eraldada (ja teiselt poolt, selle järgi eset ära tunda). Teisiti öeldes on sõna leksikaalne tähendus "lihtsustatud mõiste", s.t. võrdub mõiste tunnuste miinimumiga (V.Solntsev). Näit: sõna "kask" tähendus sisaldab vähemalt sellised mõiste komponendid, mis võimaldavad ette kujutada just nimelt kaska, aga mitte mõn-

da teist puud. Sõna "puu" aga kutsub esile juba tunduvalt üldisema kujutluse, kuid mitte kujutluse pöösast ega rohkest.

Konkreetses sisu kõrval osutab sõna (õigemini sõnavorm) veel mitmesugustele suhetele. Näiteks sõnavormist "laudadel" saame teada, et nimetatud esemeid on palju ning neile kuulub või neil asub keegi või miski. Grammatiline tähendus konkretiseerub omakorda sõnalühendis (laudadel on toit, laudadel on jalad).

Kahjuks käsitletakse klassis harilikult ainult üht sõna tähendust - sõna leksikaalset tähendust (põhitähendust). Sõnavormide grammatilised tähendused arvatakse omandatavat õpilaste poolt "iseseisvalt".

Katsed on näidanud, et abikooli õpilasi iseloomustab nii sõnade leksikaalse tähenduse kui ka grammatiliste väljendite ebatäpne või puudulik mõistmine ning grammatiliste vormide piiratud või ebatäpne kasutamine.

Aruaamist käändevormide tähendusest uuris abikooli algklassides S.Vaher. Katse esimeses osas kontrolliti suulise instruksiooni mõistmist (korralduse täitmine eeldas käändefunktsiooni mõistmist; näiteks: aseta tikk toosi, toosile jne.), katse teises osas kontrolliti lausete koostamise oskust antud käändevormis sõnaga. Instruksioonid täideti õigesti ainult 82,9% juhtudest: I kl. - 73,6%, II kl. - 84,6%, III kl. - 85,8% ja IV kl. - 87,4%. Samad ülesanded täitis õigesti 97,2% üldharidusliku kooli I kl. õpilastest. Katse käigus ilmnas, et abikooli õpilased orienteeruvad esmajoonelisele situatsioonile või "harjumuslikule" sõnade järjekorrale lauses, vähem aga arvestavad käändevormi grammatilist tähendust. Näiteks valiti vastuseks küsimusele "Kus poiss veab tüdrukut?" alati õige pilt, eksiti aga sama ülesande täitmisel, kui küsimus esitati teisiti (Kus tüdrukut veab poiss?). Samuti selgus, et õpilased mõistavad halvemini sünteetilisi vorme (laual), kui analüütilisi vorme (laua peal).

Võrreldes kõne tajuga ilmneb sõnavormide tähenduse puudulik tundmine enam oma (ekspressiivses) kõnes, seda eriti neil juhtudel, kui õpilane on mingit vormi kohustatud kasutama (näit. lausete moodustamisel esitatud käändevormiga). Seejuures tuleb aga arvestada, et lause moodustamist mingis vormis käändsõnaga ras-

kendab suurel määral sobiva tegusõna leidmine. Situatsiooni kajastab just nimelt viimane, teda laiendav käändsõna on aga harilikult ainult tegusõna täpsustavaks ühikuks sõnaühendis või lauses.

Õpetajatele on peale selle tuntud õpilaste lauseühenduse vead, ebaõigete vormide kasutamine sõnaühendis (sõidab autosse), ebatäpne vormivariantide valik (sigad pro sead), puudulik tagasõnade mõistmine ja kasutamine (tagasõna täidab praktiliselt käändelõpu ülesannet: aken on maja keskel; puu küljes (pro sees) on nael jne.). Kõik toodud näited lubavad rääkida levinud impressiivsest (puudulik sõnavormide mõistmine) ja ekspressiivsest (puudulik või väär sõnavormide kasutamine) agrammatismist abikooli õpilaste kõnes. V. Petrova märgib, et õpetamise tulemusena agrammatism küll tundub väheneb, kuid ilmneb alati juhul, kui õpilastel on raskusi oma mõtete formuleerimisega, pikemate lausete moodustamisel, erutuse korral jne. Samal ajal ei vasta sageli normile ka grammatiliselt õiged laused: neis kasutatakse piiratud muutevorme, osa määruse liike puudub peaaegu täielikult.

Vaadeldes agrammatismi avaldusvorme, võib neid vastavalt vormide puudulikule või ebaõigele kasutamisele jagada suvaliselt kolmeks liigiks:

- 1) vormi puudumine või vormi mittekasutamine mõnes funktsioonis;
- 2) ebaõige sõnavormi kasutamine sõnaühendis - leksikalisisüntaktiline agrammatism (külgedest lahti);
- 3) ebaõige muutevormi variandi valik - morfonoloogiline agrammatism (sigad, käsisid jne.).

Välja arvatud viimane, kajastuvad nimetatud agrammatismi liigid puudulikus või primitiivses lauseehituses. Selle tulemusena antakse mõte edasi moonutatult või ebatäpselt. Morfonoloogiline agrammatism suhtlemist otseselt ei takista, küll aga näitab, et lapse kõne ei ole küllaldaselt välja kujunenud.

Võime väita, et sõnavormi puudumine lapsel või sõnavormi grammatilise tähenduse ebatäpne tundmine piirab oluliselt sõna kasutamist lausete moodustamisel ning takistab loetu või kuuldu

täpset mõistmist, vaatamata sellele, et sõna leksikaalne tähendus võib lapsele olla tuttav.

Tekib küsimus, miks ei kasuta abikooli õpilased küllaldaselt grammatilisi väljendusvahendeid või ei kasuta neid õigesti. Vastuse leidmiseks tuleb lähtuda nimetatud õpilaste tunnetustegevuse iseärasustest. On teada, et esemete ja nähtuste vaheliste suhete mõistmine on vaimse alaarengu korral puudulik. Rohkem aga, kui laps mõistab, ei ole tal ka kõnes võimalik teadlikult välja öelda. Nii ei osatagi kõnes kasutada grammatilisi väljendusvahendeid põhjuse, eesmärgi, aja- ning ruumisuhete kajastamiseks. Osaliseit võib agrammatism olla põhjustatud ka sellest, et vastavad keelenormid ei ole veel omandatud või automatiseerunud. Kujuneb mingil määral kinnine ring: vaimse alaarenguga lapse intellekt ei võimalda kõiki keele väljendusvahendeid adekvaatselt kasutada, kuid intellekti areng sõltub omakorda kõne arengust (N.Žinkin). Väljapääsu näeb N.Žinkin kõne semantilise (täendusliku) külje täpsustamises ja arendamises, kusjuures tuleks toetuda lapsel säilinud (või kujunenud) intellektuaalsetele võimetele, mis avalduvad praktilises tegevuses (kaasa arvatud spetsiaalselt loodud "õppesituatsioonid").

Kõne arendamine praktiliste toimingute käigus on üheaegselt ka "praktilise grammatika" õpetamine, sest väljaspool grammatikat ei saa olla kõnet. Paralleelselt sõnavara omandamisega peab laps õppima kasutama ka sõnavorme ning moodustama sõnaühendeid. N.Žinkini järgi tuleb kõnearenduse käigus taotleda "grammatikareeglite" kasutamist (mitte reeglite õppimist) sellistes situatsioonides, kus grammatiliste väljendusvahendite abil vastandatakse mõte ja mõttetus. Kirjeldatud teed saabki kasutada grammatika eelharjutuste ajal abikooli algklassides eesmärgil, et lapsed õpiksid analoogia teel moodustama ja rakendama sõnade muutevorme ja lausekonstruktsioone, õpiksid neid vastavalt situatsioonile mõistma ning muutma (võrdle: hüppa toolini, tahvlini; hüppa toolile, tahvlile (?)). Mõtte ja mõttetuse vastandamine grammatiliste vahendite abil peaks olema abikooli keeleõpetuses alati aukohal.

Elementaarse grammatika süstemaatilist õpetamist on võimalik alustada abikooli IV klassis, kusjuures õpetamise eesmärk ja metoodika erinevad mõneti samast tööst üldhariduslikus masskoolis. Esmajoones on vaja leida selliseid harjutusi, mis varustaksid õpilasi "ehitusmaterjaliga" kõrgemate ühikute (lause, tekst) moodustamiseks.

Teoreetiliseks aluseks materjali valikul ja käsitlusel on seejuures sobiv funktsionaalne grammatika. Viimase all mõeldakse sellist õpetust keelest, mis vaatleb keele vorme nende kõnes funktsioneerimise seisukohalt. Vastavalt öeldule püütakse grammatika õpetamisel võimaluste piires vältida grammatilisi formuleeringuid (reegleid), tähelepanu pööratakse aga sõnavormide ja -ühendite tähendusele sõltuvalt situatsioonist, sõnade omavahelistele seostele (sõnaühendite moodustamine, ühe sõnaühendi asendamine teiseга), väljendite täpsustamisele jne. Seejuures rõhutatakse keelendi tähenduse sõltuvust vormist. Õpetamise efektiivsus sõltub sellest, kui võrd suudetakse tähenduse ja vormi ühtsuse seisukohalt analüüsitud (ja mõistetud) keelendeid kõnepraktikas rakendada.

Vastavalt funktsionaalsele grammatikale tuleb sõna muutevorme (meil konkreetseid käändevorme) vaadelda nende rolli seisukohalt lauses (G.Zolotova järgi). Kuid ühtegi käändevormi ei saa iseloomustada ühe süntaksifunktsiooniga (näit. lauale, vennale, õhtule, jne.), s.t. iga antud käändevormis sõna ei täida lause seisukohalt ühe ja sama lauseliikme funktsiooni. Ühed ja samad funktsioonid võivad kuuluda sõnadele erinevates käändevormides (õhtul, pärast lõunat; magab õivanil, voodis). See tähendab, et vormiõpetuse tasapinnal esineb lihtsalt käändevorm, selle vormi tähendus aga avaldub alles sõnaühendis või lauses. Kelnevalt arvestades on kasulik tarvitusele võtta termin süntaksivorm, arvestades, et süntaksivorm on esmaseks ühikuks enne sõnaühendi või lause moodustamist.

Peale käändevormi on sõna süntaksivormi oluliseks tunnuseks sõna leksikaalne tähendus. Viimastest sõltub, missugustes käändevormides saab antud sõna kasutada, või täpsemalt, missu-

guseid sõnaühendeid saab konkreetse sõna käändevormidega moodustada.

Sõnade leksikaalse tähenduse arvestamine käändeid käsitledes võimaldab teadlikult valida harjutusmaterjali keelelisteks harjutusteks (võimaldab harjutada sarnaseid lausekonstruktsioone mingi "mudeli" järgi). Peale selle, sõnavormide süntaktilisest funktsioonist lähtumine avab laialdase ja teoreetiliselt põhjendatud võimaluse tegelda sõnaühenditega (esmajoones verb + "käändsõna"), mis automatiseerudes moodustavad olulise "ehitusmaterjali" lausete koostamiseks, väljendades "loogilisi suhteid grammatika vahenditega" (K.Korovin). Võib täielikult nõustuda nimetatud autori seisukohtadega, et sõnaühendi laialdane käsitlemine (analüüs, moodustamine) hoiab ära anormaalsetele lastele omase stereotüüpsete lausete kasutamise, võimaldab suhteliselt kergesti pöörata õpilaste tähelepanu sõnavormide tähendusele ning lubab õpetamisel toetuda mudelitele (skeemidele) ja seega ka analoogiale.

Nagu varem märgitud, on käänamise käsitlemisel funktsionaalsest grammatikast lähtudes väga oluline materjali valik. L.Štšerba ja K.Korovini järgi tuleks valiku tegemisel lähtuda "tüüpilisest" ja "mittetüüpilisest". Esmajoones tuleks analüüsida ja aktiveerida selliseid süntaksivorme, mis on igapäevases kõnes laialt levinud ning mille tähendust ja rolli saab näitlikult selgitada praktilises tegevuses. Vanemates klassides on võimalik (ja vajalik) käändevormide rolli täpsustada, minnes järk-järgult üle abstraktsete suhete ja vastavate väljendusvahendite käsitlemisele.

Kuigi materjali valikul ja esitamisel lähtutakse esmajoones sõnavormi funktsiooni tüüpilisusest, tuleb peale selle arvestada veel vormi variandi tüüpilisust. Näiteks valmistab õpilastele olulisi raskusi astmevahelduslike sõnade muutmine. Seepärast ei tuleks uue teema käsitlemist alustada astmevahelduslike sõnade käsitlemisega.

Keeleteaduse seisukohalt põhjendatud materjali valik ja käsitlemise viis on metoodika väljatöötamisel ainult üks külg. Tei-

selt poolt tuleb arvestada psühholoogilisi teooriaid, mis võimaldavad selgitada grammatika nii praktilise kui ka teadliku omandamise mehhanismi. Käesolevate töövihikute koostamisel on lähtutud L.Võgotski ja tema koolkonna (D.Elkonin, P.Galperin, A.Luria, L.Aidarova) seisukohtadest. L.Võgotski järgi peaks grammatika õpetamise eesmärk olema järgmine: õpetada last teadlikult ja meelevaldselt opereerima nende oskustega, mida ta seni kasutab ebateadlikult ja automaatselt. Õpilane peab õppima teadlikult valida sobivaid sõnavorme vastavalt situatsioonile või kontekstile, peab õppima koostama võimalikult tabavaid ütlusi oma mõtete väljendamiseks. Psühholoogia seisukohalt pakub seejuures huvi probleem, kuidas "teha õpilast teadlikuks" ühest või teisest süntaksivormist, kuidas õpetada last sõnavorme tähenduse järgi võrdlema ja sõnaühendeid lausete koostamiseks valida, teksti lugedes analüüsima jne.

Õpetaja ees on kaks põhilist probleemi:

1. kuidas saab õpilane teadlikuks sõnas peituvast informatsioonist (mida sõna neile "räägib"?);

2. kuidas õpetada last sõnavorme teadlikult moodustama, neid aktiivseks kasutamiseks valida. Seejuures tuleb teist probleemi pidada põhiliseks, kuigi selle realiseerimine toimub (teadlikul tasemel) esimese kaudu.

Katseliselt on tõestatud, et sõna tähenduse ja vormi ühtsuse "avamine" saavutatakse järgmiste operatsioonidega:

- 1) sõna vormi muutmine;
- 2) sõna vormide võrdlemine tähenduslikult (kui vaja, toetudes sõnaühendile või lausele);
- 3) sõna vormide formaalne võrdlemine;
- 4) tähendust omavate ühikute (sõnaosade) leidmine ja nende tähenduse määramine (L.Aidarova, A.Ždan jt.).

Seejuures tuleb märkida, et eesti keeles tuleb esialgu moodustada sõna tüvi ning edaspidi võrrelda teisi vorme tüvega (mitte segada tüve omastava käändega, sest viimane on omaette sõnavorm, mille tähendus avaldub sõnaühendis). Praktiliselt tähendab selline tee sõna tähenduslik-vormilise analüüsi soorita-

mist: tehakse kindlaks, "kellest" või "millest" on sõnas juttu ning mis selle eseme või olendi kohta veel teada saame (pesades - räägitakse pesast, neid on palju, keegi või miski on nende sees). Järelikult võimaldab tähenduslik-vormiline analüüs täpsustada sõna leksikaalset tähendust (põhitähendust) ja üldistada grammatilisi tähendusi (lisatähendusi), mis on omased kõikidele sõnadele sõnaliigi ulatuses (näit. arv) või mingile piiratud sõnagrupile (näit. käändefunktsioonid).

Sõna tähenduslik-vormilise analüüsi meetodika on vene keele baasil välja töötanud (üldharidusliku kooli I-II klass) L.Aidaro-va, A.Ždan jt. Töö algab sõna ja eseme eristamisega. Lapsed saavad teada, et sõna erineb esemetest, nähtustest ja nende tunnustest (vastandatakse sõna ja tegelikkus). See on vajalik, sest lapse jaoks on sõna tähendus enne grammatika õppimist eseme või nähtuse üks tunnus, s.t. lapse teadvuses kuulub sõna eseme juurde, on selle osa. Kui laps ei suuda vahet teha "sõnade maailma" ja tegelikkuse vahel, ei suuda ta ka opereerida ainult sõnaga ja sõnaosadega (uurida sõna ehitust ja tähendust), ei suuda mõista, et iga sõnaosa aitab väljendada mõtet.

Teiseks etapiks töös on sõnaosade ja nende tähenduse määramine ja selleks vajalike operatsioonide (sõnavormi muutmine, sõnavormide tähenduslik ja formaalne võrdlemine) omandamine. Seejuures tuleb rõhutada, et a n a l ü ü s i d a s a a b s õ n a v o r m e , m i l l e t ä h e n d u s o n l a s t e l e p r a k t i l i s e l t t u n t u d . Viimane rõhutab veel kord grammatika propedeutika osatähtsust abikooli tingimustes (I.Kornev, M.Gnezdilov jt.). Vastavalt öeldule eelneb ka tööviikutes käänamisele lõik, mille eesmärgiks on käändevormide kasutamise aktiveerimine sõnaühendites ja lausetes. Täpsemalt võiks lõigu eesmärgid fikseerida järgmiselt:

+ sõnavormide tähenduse täpsustamine, sõnaühendite ja lausete praktiline koostamine;

+ morfoloogia ja süntaksiküsimuste praktiline eristamine.

Tekitab probleem, miks esialgu vastandatakse üksiksõna tegelikkusele, siis käsitletakse sõna lauses ja sõnaühendis ja hiljem minnakse jällegi tagasi sõna analüüsi juurde. Põhjenduseks

võib öelda, et iga märgi (ka sõnavorm on märk) tähendus avaldub täielikult ainult süsteemis, kuhu märk kuulub. Et sõnavormidest moodustatakse kõrgemaid ühikuid (sõnaühendeid ja neist lauseid), siis avaldubki sõnavormi tähendus neis (sõnaosa tähendus avaldub vastavalt sõnavormis, s.t. samuti vastavas kõrgemas ühikus). E. Benveniste'i järgi on iga ühik keeles määratletav ainult selle tõttu, et ta kuulub osana (mõtet eristava ühikuna) kõrgema tasapinna ühikusse. Järelikult on õppetöös vaja vahelduvalt sooritada nii analüüsi kui ka sünteesi operatsioone: analüüs annab võimaluse tuua välja keeleühiku formaalse struktuuri, eraldatud osade uuesti ühendamise - tähenduse. Foneemi, morfoloogiline ja leksika analüüs peavad haarama kaks keele tasapinda, mille tulemusena tuuakse esile kas keeleühiku vorm või tähendus. Sõna morfoloogiline struktuur avaldub sõnaosade eraldamisel, nende osade tähendus - sõnavorme moodustades; sõnavormi tähendus (tervikuna) avaldub selle vormi omaduses moodustada sõnaühendeid, sõnaühendi analüüs viib meid tagasi sõnavormide juurde. Asendades ühte sõnaosa teisega, muudame sõnavormi tähendust (vennaga - vennata); asendades ühte sõnavormi teisega, muudame sõnaühendi tähendust (mängin vennaga - mängin vennata); modaalsuse lisamisel saame lause, milles ilmneb mõte (mängin vennaga. Mängin vennaga! Mängin vennaga?).

Käsitledes käändevorme sõnaühendites ja lausetes (enne teadlikku analüüsi), puutume paratamatult kokku küsimuste esitamise ja nimelt näitavad küsimused sõnadevahelist seost lauses. Kuid küsimustel on ka teine funktsioon - kajastada sõnaliiki ja -vormi. Vastavalt küsimuste kahele põhimõtteliselt erinevale funktsioonile on vaja eristada morfoloogia- ja süntaksiküsimusi, mis mõnikord langevad vormilt kokku, mõnikord aga erinevad (Näiteks: Magan (kus?) voodis. Sõidan (millal?) hommikul (kuhu?) tööle (millega?) bussiga - süntaksiküsimused; voodis (milles?), hommikul (millal?), tööle (millele?), bussiga (millega?) - morfoloogiaküsimused). Süntaksiküsimused esitatakse lauses või sõnaühendis ühest sõnast lähtudes teise sõna kohta, morfoloogiaküsimus esitatakse aga antud sõnavormi kohta, kusjuures vastuseks on sama sõna. Vaadeldes küsimusi keeleühikute seisus-

kohalt, võib öelda, et morfoloogiaküsimuste esitamise puhul on meil tegemist sõnaga (õigemini sõnavormiga), süntaksiküsimuse esitamiseks peab olema sõnaühend (või lause). Erinevusest küsimuste funktsioonis tuleneb ka erinevus nende käsitlemise metoodikas. Morfoloogiaküsimuse esitamise eelduseks S.Žuikovi järgi on sõna eraldamine kontekstist, kõik teised sõnad ja sõnavormid jäetakse kõrvale. Süntaksiküsimuse esitamiseks ja sellele vastamiseks on vaja sõnaühendi olemasolu (poiss - mida teeb? - jookseb) või sõnaühendi moodustamist, s.t. vastuseks sobiv sõna tuleb leida (poiss - mida teeb? - ?). See võte on levinenud laste laiendamisel.

Õpetajal tuleb kahe küsimuse liigi vahel alati vahet teha, laste tähelepanu saab sellele juhtida alates II klassist. Kui II ja III klassis on küsimustega küllaldaselt tegeldud, võib IV klassis asuda kohe vastavate harjutuste sooritamisele töövihikus. Vastasel juhul on vaja sooritada mõningaid eelharjutusi (vt. "Nõukogude Õpetaja", 9.dets.1972.).

Töövihikus on küsimuste eristamiseks kasutatud ka erinevat paigutust: süntaksiküsimus paigutatakse sõna ette või sõnaühendit ühendavale kaarele, morfoloogiaküsimus aga kirjutatakse sõna kohale (poiss joonistab ^{keha?} parti). Peale selle pakuvad küsimuste esitamiseks ja diferentseerimiseks palju võimalusi veel lugemistunnid, eriti kaks levinud töövõtet neis tundides - teksti keeleline analüüs ja jutustamise ettevalmistus. Tuleb aga märkida, et morfoloogia- ja süntaksiküsimuste esitamine on siiski ainult üheks abivahendiks sõnavormide ja -ühendite mõistmisel.

Sõnavormide käsitlemise ajal lauses võetakse kasutusele mõisted a l u s ja ö e l d i s. Lause pealiikmete määramine on vajalik selleks, et õpilastel oleks kergem leida sõnaühendis põhisõna (suurem osa laiendeid kuulub öeldise või aluse juurde) ning mõista lähemalt lause laiendamise tähtsust (aluse ja öeldise "täpsustamise" tähtsust). Peale selle on aluse (kellest või millest lauses räägitakse) ja öeldise (mida räägitakse) tundmine väga oluline lause tähenduse mõistmiseks. Võib märkida, et lauses langeb "teada olev" sageli kokku alusgrupiga, "uus" aga öeldisgrupiga.

Aluse määramisel saab lähtuda tähenduslikust küljest, abistavaks vahendiks on seejuures küsimuste esitamine. Raskemad lauseanalüüsi juhud (näiteks verbi umbisikuline tegumood) tuleb esialgu jätta käsitlemata. Teadlik sõnade tähenduslik-vormiline analüüs algab sõnatüve käsitlemisega, millega seoses on võimalik tunduvalt tõsta õpilaste iseseisvuse astet. Tüve mõiste tuleb omandada kahest aspektist:

- tähenduslikust (saame teada, kellest või millest on sõnavormis juttu);

- formaalsest (sõnavormide häälikulis-tähelise võrdlemise abil leitakse ühine osa).

Paralleelselt selgitatakse lastele, et tüvele järgnevad sõnaosad muudavad sõna tähendust, s.t. annavad sõnale lisatähenduse. Esiteks tuleb alati leida ja eraldada sõna tüvi kui sõna põhitähenduse väljendaja sõnavormis. Sellest tulenevalt on vaja põhjalikult harjutada tüve (esialgu ainsuse tüve) moodustamist nii algvormist kui ka muutevormidest. Toetuda saab seejuures mingile täiendile (näit. uue, suure). Tuleks eriti rõhutada, et tüve on vaja moodustada, mitte leida ega lihtsalt eraldada, sest viimane eeldab ülejäänud sõnaosade tundmist "näo järgi".

Kõrvuti tüve moodustamisega saab käsitleda ainsuse omastava käände funktsioone (vastavaid süntaksivorme). Kuigi ainsuse tüvi langeb häälikuliselt kokku ainsuse omastava käändega, tuleb lastele selgitada funktsionaalset erinevust nende vahel: ühel juhul on tegemist sõnaosaga (väljendab ainult põhitähendust), teisel juhul aga sõnavormiga, mis sõnaühendis täpsustab teisi sõnu ja omab seega ka lisatähenduse. Nimetatud ühikute (sõnaosa või sõnavormi) tähendus ilmneb vastavalt sõnas või sõnaühendis: häälikuliselt ühe ja sama "ühikuga" saab eesti keeles moodustada sõnavorme või -ühendeid, s.t. morfoloogilist või süntaktilist ühikut.

Pärast kohta väljendavate sõnavormide analüüsi esitatakse lastele ainsuses oleva sõnavormi skeem (sinine ja roheline ristkülik), mis materialiseerib ja üldistab ainsuses olevate sõnavormide morfoloogilist struktuuri (võrdle sõna häälikulise struktuuri materialiseerimisega noopide abil). Sellel etapil asuvad

õpilased teadlikult sooritama raskuselt "kolmandat" sõnakoostise analüüsi. Kui esimene ja "loomulik" analüüsiaste nõuab sõnade vastandamist üksteisele tervikuna enne kirjaoskuse õppimist (kõnelema õppides), teine analüüsiaste (foneemianalüüs) omandatakse lugema ja kirjutama õppides ning viib foneetilise kirja omandamisele, siis kolmas, s.o. morfeemianalüüs, mida V.Orfinkaja nimetab "kõrgeimaks keele häälikuliseks analüüsiks", nõuab juba "häälikulis-mõtteliste" ühikute eristamist ja viib sõna koostise analüüsi lõpule.

Peale "kohta näitavaid" sõnavorme on töövihikus ette nähtud tagasõnade tähenduse täpsustamine. Nimetatud töö on õpetajate arvanuste kohaselt lihtne, tekitab aga tegelikult õpilastele palju raskusi, sest nõuab esmajoones ruumisuhete täpset diferentseerimist ning vastavate sõnade õiget kasutamist. Tegusõnade käsitlemisel on õpetajal vaja kasutada skeeme, pilte jne.

Oluliseks lõiguks töövihikutes on mitmuse tüve käsitlemine. Tutvumise mitmuses oleva sõnavormi skeemiga peab õpilastele andma täieliku ülevaate käändsõna morfoloogilisest struktuurist ning erinevate tüvede rollist sõnavormide analüüsil ja kasutamisel. Kui ainsuses langeb tüvi häälikuliselt täielikult kokku omastava käändega, siis mitmuse puhul on olukord keerulisem: sõnavormil ainsuse osastavas võib olla ka lõpp. Lõpu eraldamine tüve moodustamiseks tekitab lastele küll esialgu raskusi, kuid võimaldab samal ajal rõhutada sõnaosa ja sõnavormi erinevust nii vormiliselt kui ka tähenduslikult.

Väga oluline on eristada ainsuse osastava vorme mitmuse nimetava vormidest (vihikut - vihikud, puud - puud). Oskamatus nimetatud vorme tähenduslikult eristada takistab küllaltki sageli lausete ja isegi tekstide mõistmist. Pealegi on nimetatud vormid kõnes produktiivsed ja kutsuvad esile kirjavigu.

Tähenduse selgitamiseks tuleb jällegi kasutada sõnaühendeid ja lauseid, saadud järeldused aga fikseerida skeemidel

uue

--

 +

-d

 - punane uut

	-t
	-d
	-õ

 - roheline

(mitmuse tunnus - punane noop, osastava lõpp - roheline noop).

Tähendus ja vorm on "vastuolus" ühendites paar vihikut, seitse raamatut, mitu puud jne. Nimelt on igas esitatud sõnaühendis sisuliselt tegemist mitmusega, sõnad on aga vormilt ainsuses. Selgituseks tuleb eristada sõnaühendi tähendust üksiksõnade tähendusest (demonstreerida lastele, et sõnaühendi tähendus ei ole üksiksõnade tähenduste summa). K u i v a j a, t u l e b e n a m k a s u t a t a v a i d ü h e n d e i d m e e l d e j ä t t a .

Pärast ainsuse ja mitmuse tüvede käsitlemist vaadeldakse ü h e a e g s e l t ainsuse ja mitmuse käändevorme (vähem IV klassis, laiemalt V klassis). Sel etapil saab kõiki käändevorme moodustada, analüüsida ning sõnaühendites ja lausetes rakendada. Töövihikutes on küllaltki vähe harjutusi iga käändefunktsiooni- ga tutvumiseks ja vastavate süntaksivormide kõnes aktiveerimiseks, seepärast tuleb õpetajal vastavalt vajadusele koostada H- saharjutusi.

Võrreldes IV klassi töövihikuga leidub V klassi töövihikus harjutusi, mis eeldavad loogiliste operatsioonide täitmist ("defineerimine" liiginimetuse kaudu: Ats on poiss; ning võrdluste kasutamist: Jää särab nagu kristall.). Nimetatud suhete väljendamise nõuab eelnevaid operatsioone esemete ja olendite klassifitseerimise ja võrdlemise näol. Harjutuste täitmisel esinevate raskuste korral tuleb lähtuda praktilisest tegevusest ja vaatlusest.

Sõnavormide tutvustamisel tuleb esmajoones arvestada sõnavormi ja -tähenduse ü h t s u s t. Keele formaalsetel osadel on P.Galperini järgi "keeleline tähendus", s.t. keeleühikud ei ole maailmaga seotud mitte otseselt, vaid inimese psüühika vahendusel. Nimelt "viiakse" psüühiliselt "kokku" kujutlused maailmast ja kujutlused keeleühikutest esimeste Rajastamiseks. Kuid seejuures on inimesele esmaselt vajalik keeleühiku tähendus, vorm ainult kindlustab üksteise mõistmise "tehniliselt".

II

NÕUANDEID 4. KLASSI TÖÖVIHIKU KASUTAMISEKS

Seletuskirja esimeses osas on esitatud teoreetilisi seisukohti töövihikute kasutamiseks. Käesolevas osas piirdume töövõtete kirjeldamisega ning mõningate plaan-konspektidega. Seejuures tuleb arvestada, et konspektid ei vasta täpselt tundidele, vaid haaravad teemast ühe või teise lõigu, mida käsitletakse mitmes tunnis. Loomulikult ei tule esitatud konspekte kopeerida, vaid need on ainult näidisteks.

* . *

Teema: ese ja sõna.

T ö ö k ä i k

1. Frontaalne töö (praktiline tegevus).

- Näita klassis mõni ese!
- Nimeta need esemed!
- Mõttele, kas ese ja sõna on üks ja sama!

Õpetaja annab erinevatele lastele korraldused:

- Võta raamat! Mis sul on? (Raamat.)
- Võta pliiats! Mis sul on? (Pliiats.)
- Võta kamm! Mis sul on? (Kamm.)

Küsimus klassile:

- Mis on lastel käes? (Koolitarbed, asjad, esemed.)

Järeldus: Kõiki koolitarbeid ja teisi asju koos nimetame esemeteks.

- Nimeta viis eset (kodust, klassist, tänavalt jne.).
- Mida saame teha raamatutega? (lugeda, lehitseda jne.)
- Võta sulle pea! Mida saame teha sullepeaga? (Kirjutada, osa-

deks jaotada jne.)

Kokkuvõtte õpetajalt:

- Esemeid saame muuta ja osadeks jaotada.

2. Kirjalik töö (tabeli täitmine eseme ja sõna kohta).

Tabel täidetakse tahvilil ja vihikutes õpetaja juhtimisel.

Tabeli täitmist võib jätkata kodus.

Eseme pilt	Sõna (eseme nimetus)
----- ----- ----- ----- -----	pliiats raamat ----- -----

- Nimeta esemed, mis olid lastel käes!

- Joonista tabelisse vastav pilt!

- Kirjuta vastav sõna!

- Mida sa joonistasid? (Esemeid.)

- Mida sa kirjutasid? (Sõnu.)

3. Frontaalne töö.

A. Eesmärk: näidata, mida saab teha sõnaga.

Ütle, mida saab teha esemetega? (Muuta, osadeks jaotada jne.)

- Jaota sõna "raamat" häälikuteks!

- Jaota sõna "raamat" silpideks!

- Kirjuta tahvlile tähed sõnast "raamat":

- Nimeta osad, milleks jagasime sõna "raamat": (Häälikud, silbid, tähed.)

- Muuda sõna "raamat" nii, et see vastaks küsimusele "millele?" jne.

- Mida tegid sõnaga "raamat"? (Muutsin.)

- Häälda sõna "raamat", kirjuta sõna "raamat":

- Mida saab teha sõnaga? (Hääldada, kirjutada, osadeks jaotada, muuta.)

B. Eesmärgi selgitada, et sõna ja ese muutuvad "iseseisvalt".

Õpetaja näitab pliiatsit:

- Nimeta ese! (Pliiats.)

Õpetaja löikab pliiatsi pooleks:

- Kuidas ma muutsin pliiatsit? (Lõikasite pooleks.)

Õpetaja näitab pliiatsi tükke:

- Mida saab poole pliiatsiga teha? (Kirjutada.)

- Missuguse ühe ja sama sõnaga saab nimetada tervet pliiatsit ja tükke? (Sõnaga "pliiats".)

- Mis muutus, sõna või ese? (Ese.)

- Mis jäi samaks? (Sõna "pliiats".)

- Eset muutes jäi s õ n a samaks.

Õpetajal on käes pliiats:

- Muuda sõna "pliiats" nii, et ta vastaks küsimusele "millelega"?! jae.

- Mida me muutsime? (Sõna "pliiats".)

- Mis jäi samaks? (Pliiats ise, ese.)

Kokkuvõttena tummist esitatakse tahvilil lünklaused: Ese ja sõna (ei ole üks ja sama). Eset võime muuta, sõna võib jääda (samaks); sõna võime muuta, ese võib jääda (samaks).

Teema: omadus ja sõna.

T õ õ k ä i k

1. Frontaalne töö. Eesmärk: demonstreerida

1) omaduste tähtsust esemete eristamisel;

2) omadussõnade tähtsust esemete iseloomustamisel.

Lauale on asetatud palju pliiatseid. Õpetaja annab korralduse talle ulatada pliiats, kuid ei ole ulatatud pliiatsitega rahul seni, kuni õpilane ei esita küsimust "missugune"? Seejärel antakse õpilasele konkreetne korraldus.

Missugune sõna aitab leida sobivat pliiatsit (punane, lühike vms.)?

- Millest "rääkis" sõna "punane" (lühike)? (Pliiatsi värvist, pikkusest jae.)

Võrreldakse kahte pliiatsit:

- Nimeta esimese pliiatsi omadusi!

- Nimeta teise pliiatsi omadusi!
- Nimeta teise pliiatsi omadusi!
- Nimeta sõnad, millega iseloomustasime pliiatsit!
- Iseloomusta koolikotti! jae.
- Mis sõnadega iseloomustasime koolikotti?

2. Kirjalik töö. Eesmärk: eristada eset ja selle omadusi vastavatest sõnadest.

Eseme nimetus	Eseme pilt	Eseme omadust väljendavad sõnad
pliiats		punane, lühike, terav
raamat	

Tabel täidetakse tahvilil ja vihikutes õpetaja juhendamisel, vajaduse korral jätkatakse iseseisvalt kodus.

3. Frontaalne töö. Eesmärk: kinnistada ja süvendada omadatud.

Õpetaja nimetab omadusi, õpilased näitavad (nimetavad) asemeid, millel on nimetatud omadused:

- punane (maasikas, pliiats, kaelarätt) jae.;
- magus, mahlakas, punane (maasikas, õun);
- missugused sõnad aitasid eset leida?
- Nimeta need esemed, mida iseloomustasime sõnadega ...!

Tahvilile on kirjutatud rida sõnu: maja, puu, kõrge, riiul, õhuke jae.

- Leia esemete nimetused!
- Leia sõnad, mis iseloomustavad esemeid!

Järgnevalt kirjutatakse välja esemete nimetused, seejärel omadusi väljendavad sõnad.

Esemete nimetused	Omadusi väljendavad sõnad
Maja, puu	kõrge, jäme . . .

- Millega saame esemeid nimetada ja iseloomustada? (Sõnadega.)

Esimese kahe alateema kinnistamiseks võib õpetaja töövihikule lisaks ise harjutusi juurde mõelda. Sobitusharjutuste puhul, kui ühele "esemele" saab valida mitu "omadust", tuleks omadust väljendavad sõnad järjestada tähtsuse järgi. On väga oluline, et õpetaja rõhutaks pidevalt sõna erimevust esemetest ja nende omadustest.

Teema: tegevus ja sõna.

T ö ö k ä i k

1. Frontaalne töö. Eesmärk: eristada vaadeldavat tegevust ja sõna.

Õpetaja korraldusel tuleb õpilane klassi ette:

- Mida A. teeb? (Kõnnib.)

- Mis sõna meile seda "räägib"? (Sõna "kõnnib".)

Õpetaja korraldusel kirjutatakse tahvlile mingi sõna:

- Mida O. teeb? (Kirjutab.)

- Mis sõnaga sa seda ütlesid? (Sõnaga "kirjutab".)

- Loe kirjutatud sõna.

- Mida J. tegi? (Luges.)

- Mis sõnaga sa ütled, mida J. tegi? (Sõnaga "luges".)

2. Kirjalik töö. Tabeli täitmine. Eesmärk: eristada olendit ja tegevust sõnadest.

Tegija ja tegevus	Sõnad	
	kes?	mida teeb?
	poiss	jookseb

3. Frontaalne töö materjali kinnistamiseks.

Õpetaja annab korralduse midagi teha.

- Ütle ühe sõnaga, mida sa tegid? (Hüppasin.)

- A., ütle mida J. tegi. (Hüppas.)

- Mitmest tegevusest oli A. ja J. vastuses juttu? (Ühest ja enamast.)

- Mis juhtus sõnaga? (Muutus.)

Õpetaja annab korralduse "võimle" mitmele õpilasele.

- Mitu last võimlesid? (Kolm.)

- Mitme sõnaga ütleme, mida lapsed tegid? (Ühe sõnaga.)

Õpetaja kirjutab tahvlile olendite nimetusi, õpilased leiavad tegevust väljendavaid sõnu.

Pärast materjali süvendamist järgneb 1-2 tunni jooksul sõnade eristamine nii esemetest kui ka omadustest ja tegevustest. Selleks võib kasutada järgmisi töövõtteid:

1. Esemete nimetamine. Selgitatakse, kuidas nimetatud esemeid saab osadeks jagada, muuta jne.

2. Küsimuse esitamine sõnadele (autoga, autos, autost jne.). Kui õpilased vastavad süntaksiküsimusega (autoga? - kuhu?), võib õpetaja vastata "sobiva" sõnaga (külla), nõudes edasi küsimust, mis eeldab vastust sama sõnaga, s.t. "autoga" (autoga - millega? - autoga).

3. Sõnavormide koostamine.

Tahvilil:

auto $\begin{cases} s \\ st \\ ni \end{cases}$

Seejuures selgitatakse, et tegemist on ühe ja sama esemega, muutus ainult sõna. Järgnevalt moodustatakse koostatud sõnavormidega lauseid.

4. Eseme omaduste nimetamine ja küsimuse esitamise omadussõnadele. Samas sobib ka omadussõnade muutmine küsimuse järgi (muuda sõna "uus" nii, et ta vastaks küsimusele "missugusest?!").

5. Eseme nimetuse ja omadust väljendavate sõnade eristamine:
rohelisest autost
ilusast autost
uuel autol

Sõnadele esitatakse küsimused. Peale selle leitakse, mitmest esemest ja selle omadusest räägitakse (soovitav on demonstreerida eseme pilte).

6. Sobitusharjutused.

saamatu	kosmonaut
nutikas	õpilane
osav	kalaõnn
laisk	sulane
juhuslik	
rikkalik	

7. Sõnade klassifitseerimine (või sõnaühendite moodustamine) tähenduse järgi koos küsimuste esitamisega sõnadele.

Omadust väljendav sõna	Küsimus	Tegijat väljendav sõna	Küsimus	Tegevust väljendav sõna	Küsimus
		Valvur mõisnik sulane pall oja			

Nagu esitatud töövõtted näitavad, kaasneb sõna käsitlemisele töö morfoloogia küsimusega. Peale selle toimub sõnade praktiline jaotamine sõnaliikide järgi.

Sõna käsitlemise ajal ja ka hiljem on IV klassis vaja pidevalt korrata häälikute pikkusi ning õigekirja. Järgnevalt esitame mõned harjutused, mida võib kasutada tundides uue materjaliga paralleelselt või samaaegselt.

1. Lünkade täitmine (antud juhul sulghäälikutega) ja sõnade klassifitseerimine vastavalt kirjapildile.

koo..i, la..i, tu...ub, tõu...an, re..i, te...ima, pa...ib
jne.

			
koogi	lati	lakki	kooki
lagi	lapi	lappi	-----
----	----	----	

Sellisele tööle võib vajaduse korral eelneeda järgmine vest-

lus (frontaalne töö):

- Nimeta sulghäälikud! (k, p, t.)
- Nimeta sulghäälikute pikkused! (Lühike, pikk, ülipikk.)
- Kinnita tahvile noobid lühikese, pika, ülipika sulghää-

liku märkimiseks!

- Kirjuta noopide alla sobivad tähed!

2. Sõnatulpade või sõnaridade lugemine.

A. kabi	käpa	käppa
rada	ratas	ratta
lugu	luku	lukku jne.

Tulbad loetakse ülevalt alla, siis vasakult paremalt ja vastupidi.

B. "Vältekell".

b, p, pp	le ... a
d, t, tt	ri ... a
g, k, kk	ti ... u

Sõna loetakse vastavalt selle tähega, millele õpetaja osutab.

3. Sõnapaaride või sõnaridade võrdlemine.

A. Sõnad esitatakse suuliselt (näit. leba-lepa). Õpilased peavad välja tooma sarnasuse (l,e,a) ja erinevuse (esimeses sõnas p lühike, teises - pikk, esimeses sõnas kirjutame nõrga b, teises tugeva p ühekordselt).

B. Sõnapaarid (-read) esitatakse kirjalikult. Õpilased leiavad erinevuse kirja-pildis ja põhjendavad viimast, määrates häälikute pikkuse.

Belistada tuleks A-varianti, sest see vastab loomulikele tingimustele kirjutamisel.

4. Hääliku pikkuste määramine kuulmise järgi. Õpetaja nimetab sõnu, õpilased tõstavad vastavat noopi (häälikugrupi määrab õpetaja).

5. Sõnade leidmine vastavalt loetud skeemile. (Näit.

- saaki, vaati).

6. Korrekatuurharjutused.

0 il on uus ra as. 0 vô ab ra a ja tô ab se a

Esitaks kontrollitakse noopide õigsust ja asendatakse väärad õigetega. Seejärel kirjutatakse harjutus. Raskemaks korrektureharjutuse liigiks on selline, kus vead esinevad tekstis: Ottil on uus radas. Ot võttab

Järgnevalt esitame mõned töövõtted tähenduslikult lähedaste sõnade (sünonüümide) ja sõnaühendite käsitlemiseks.

1. Ühe ja sama eseme või olendi erinevate nimetuste leidmine tekstist.

2. Esemete või olendite nimetamine teiste sõnadega.

3. Sulgudes esitatud sõnade või sõnaühendite asendamine teistega (sõnad asenduseks võivad olla antud).

Nimi- ja omadussõnade kõrval tuleb tähelepanu pöörata tegusõnade sünonüümidele ning sõnaühendite moodustamisele viimastega.

Sõnade seose käsitlemine algab aluse ja öeldise määramisega lauses, millele järgneb sõnaühendite leidmine alus- ja öeldisgruppis. Aluse ja öeldise mõiste andmisel toetutakse nii sõnade tähendusele lauses (tegijat ja tegevust väljendavad sõnad) kui ka formaalsele küljele (morfoloogilaküsimusele).

Teema: tegijat ja tegevust väljendavad sõnad lauses.

T ö ö k ä i k

1. Frontaalne töö süžepiltidega.

Õpetaja näitab õpilastele pilte (kukk kireb, lõvi lamab jne.). Osutades pildile, esitatakse klassile küsimused:

- Kes? (Kukk.)

- Mida teeb? (Kireb.)

- Ütle lause! (Kukk kireb.)

2. Kirjalik töö.

Tabeli täitmine aluse ja öeldise eristamiseks laiendamata lihtlauses.

Tegijat väljendav sõna (alus)	Tegevust väljendav sõna (öeldis)
----------------------------------	-------------------------------------

Kukk - kes?	kireb - mida teeb?
Lõvi - kes?	lamab - mida teeb?

Tabei täidetakse frontaalse töö tulemusena:

- Nimeta tegijat väljendav sõna esimeses lauses! (Kukk.)
- Kirjuta sõna!
- Esita küsimus tegijat väljendavale sõnale! (Kes?)
- Kirjuta küsimus!
- Nimeta tegevust väljendav sõna esimeses lauses! (Kireb.)
- Esita küsimus tegijat väljendavale sõnale!

3. Frontaalne töö.

A. - Nimeta tegijat väljendav sõna ehk alus lauses! Ema õmbleb. Kana kaagutab. Pakane paugub jne.

- Esita küsimus tegijat väljendavale sõnale ehk alusele!

B. - Leia teisi tegijat väljendavaid sõnu - aluseid!

Poiss

 vastab.

Lõvi

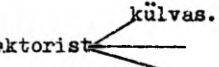
 lamas.

Oja

 voolab.

Pall

 veeres.

C. Leia tegevust väljendavaid sõnu - öeldisi!

Trektorist

 külvas.

Puudest

 kasvavad.

- Esita küsimus alusele! - Esita küsimus öeldisele!

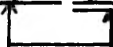
D. Õpetaja abiga tehakse kokkuvõtte:

- Tegijat väljendav sõna (alus) vastab küsimusele ...
- Tegevust väljendav sõna (öeldis) vastab küsimusele ...
- Nimeta tegijat väljendav sõna!
- Nimeta tegevust väljendav sõna!

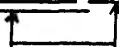
Hiir krabistab. Mina laulan. Raamat lebab. Heldur võimleb võimlas. Võimlas võimleb Heldur. Pilt ripub seinal. Seinal ripub pilt. Tuul ulus väljas. Väljas ulus tuul. Lapsed õpivad koolis.

4. Kirjalik töö. Eesmärk: õpetada lapsi alust ja öeldist märkima.

Lapsed õpivad koolis.

Metsas kasvavad puud.

Vajaliku eeltöö korral on alust ja öeldist võimalik tutvustada ühes tunnis. Nõrgema klassi puhul tuleb materjal jagada 2-3 tunnile.

Teema: sõnade seos lauses.

T ö ö k ä i k

1. Aluse ja öeldise ühildumise kinnistamine.

A. Sobitusharjutus.

Hobune	siutsuvad
Siga	kaagutavad
Haned	rõhib
Tibud	hirnub

- Esita küsimus igale sõnale!

B. Aluse leidmine antud öeldise järgi.

- Kes praaksab (kireb, mäagivad)?

- Mis künnab (sõitis, lendavad, kõiguvad)?

2. Sõnaühendite leidmine ja märkimine.

Õpetaja kirjutab tahvile lause: Hall hiir krabistab kuuris.

- Leia alus, öeldis!

- Jooni alus ja öeldis! Ühenda nooltega!

- Leia sõna, mis täpsustab sõna "hiir"!

- (Ütle, missugune hiir!)

Õpetaja ühendab noolega sõnaühendi ja kirjutab noolele kü-

muse.

Hall hiir

| missugune? ↑

- Leia sõna, mis täpsustab sõna "krabistab"!

- (Ütle, kus hiir krabistab!)
- Eeita küsimus sõnast "krabistab"!
- sõnale "kuuris"! (krabistab kus?)

Õpetaja ühendab noolega sõnaühendi ja kirjutab küsimuse.

... krabistab kuuris.
 ↑↑
 _____ kus?

Järgmised laused analüüsitakse analoogiliselt, kusjuures õpetaja abi järk-järgult väheneb.

3. Lausete laiendamine.

A. Tahvlile on kirjutatud lünklaused;

antud on alus ja öeldis ning süntaksiküsimused lause laiendamiseks.

(missugune?) ... koer haugub (kus?)

(kelle?) ... vend õngitseb (keda?)

(missugune?) ... tuul ulub (millal?) (kus?)

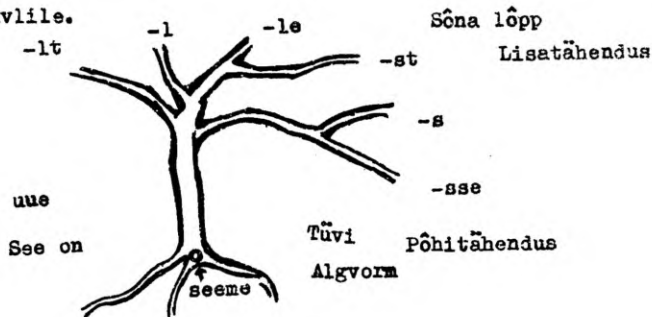
B. Tabelile on kirjutatud lünktekst;

antud on alus ja öeldis ning skeem lause laiendamiseks

... hobune hirnub ...
 ↑ ↑
 ... haned kaagutavad
 ↑ ↑ millal? kus?

Sõnade seost vaadeldes (ja märkides) on eriline koht sihitise käsitlemisel. Ühelt poolt tuleb lastele selgitada, millal tegevusõna koos sihitisega väljendavad lauses lõpetamata ja millal lõpetatud tegevust, teiselt poolt pakub antud lõik palju võimalusi häälikupikkuse kordamiseks ning on ühtlasi ettevalmistuseks tüvede moodustamisele.

Järgnevalt vaatleme ainsuse tüve tutvustamist. Selleks võib kasutada nn. "muinasjutupuud", mis on kinnitatud aplikatsioonina liikuvale tahvlile.

Puu kõrvale asetatakse lipikud "abistavate sõnadega" algvormi ja tüve moodustamiseks, sõnaosade nimetused, ning "tähendused", mida väljendavad sõnaosad.

Teema: ainsuse tüvi.

T ö ö k ä i k

1. Frontaalne töö. Eesmärk: selgitada tüve osatähtsust sõnavormide moodustamisel.

Liikuvale tahvlile on kinnitatud "muinasjutupuud".

- Nimeta puu osad! (Juur, tüvi, oksad, lehed.)
- Mis kasvab seemnest? (Juur, tüvi.)
- Mis areneb tüvest? (Võra.)
- Mis moodustab võra? (Oksad, lehed.)
- Meil on tahvlil muinasjutupuud. Nimeta, millest saab puu alguse! (Seemnest.)
- Kas puu seeme ja sõna "seeme" on üks ja sama?
- Esita küsimus sõnale "seeme"! (Mis?)
- Ka sõna "seeme" saame kasvatada, muuta.
- Mis on vaja selleks, et puu kasvaks? (Vett, toitaineid.)
- Et kasvatada sõna "seeme", kasutame sõna "ue". Aseta sõnale "seeme" ette sõna "ue"! (Uue seemne.)

- "Seemne" on sõna "seeme" tüvi.

(Liikuvale tabelile kinnitatakse lipikud.)

- Tüvest kasvavad oksad, nendest lehed. Ka sõna muutub pikemaks, kui tüvele lisame "lehed"; neid nimetame lõppudeks. (Puule kinnitatakse "lehed" lõppudega.)

- Nimeta tüvi sõnast "seeme"! (Seemne.)

- Lisa tüvele lõpp -l (-le, -lt)!

- Moodusta lause saadud sõnavormiga!

- Puud kasvavad erinevatest seemnetest.

Meie võtame seemnete asemel sõnad. Moodusta tüvi sõnast "võtan" (õpetaja osutab sõnale "uue")! (Uue vihiku.)

- Nimeta tüvi! (Vihiku.)

- Lisa lõpp (õpetaja osutab lõppudele -le, -l, -lt, -sse, -s, -st)!

Saadud sõnavormid kirjutatakse tulbana vihikusse ja tahvli-
le:

vihiku / le

vihiku / l

vihiku / lt

2. Tutvumine mõistetega "põhitähendus" ja "lisatähendus".

- Loe kirjutatud sõnavormid!

- Millest on juttu kõikides sõnavormides? (Vihikust.)

- Leia ühine sõnaosa!

(vihiku-)

Ühine osa joonitakse.

Kuidas nimetame seda sõnaosa? (Tüvi.)

- Tüvi on muutumatu sõnaosa; ta näitab, millest sõnas räägitakse. Tüvi annab sõnale põhitähenduse.

(Tabelile kinnitatakse lipik sõnaga "Põhitähendus").

- Lisa tüvele "vihiku-" lõpp -s!

Ütle sõnavorm! (Vihikus.)

- Selgita, mida see sõnavorm tähendab! (midagi on vihiku sees).

- Missugune sõnaosa seda näitab? (Lõpp, lõpp -s.)

Moodustatakse veel mõned vormid ja analüüsitakse analoogiliselt.

Õpetaja teeb kokkuvõtte:

Sõnal on üks tüvi ja üks põhitähendus. Lehekesi on palju, sõnalõppe on palju. Iga sõnalõpp muudab sõna tähendust, annab sõnale lisatähenduse. (Tabelile kinnitatakse vastav lipik.)

- Millest hakkab kasvama puu? (Seemnest.)

- Sõna saab alguse algvormist. (Tahvile kinnitatakse vastav lipik.)

3. Kinnistamine.

A. Võistlus (kes on kiirem):

- Moodusta algvormist tüvi! (Sõnad: pliiats, raamat, pinal, kardin, õpik, tänav, vihk).

- Lisa lõpp! (Õpetaja osutab peale tüve moodustamist ühele või teisele lõpale.)

B. Kirjalik töö.

- Moodusta tüvi, lisa lõpp!

Õpetaja dikteerib sõna, osutab tüvele (kui vaja, sõnale "uue") ja lõpule.

Tüve moodustamiseks ning kohta ja aega väljendavate sõnavormide käsitlemiseks leidub töövihikus küllaldaselt harjutusi. Õpetajal on vaja frontaalse töö käigus pidevalt rõhutada vormi ja tähenduse ühtsust, s.t. et ei piirduks ainult vormilise või tähendusliku analüüsiga.

Kohta väljendavate sõnade ja sõnavormide käsitlemise ajal tuleb tähelepanu pöörata tagasõnade tähendusele ja nende kasutamisele. Järgnevalt esitame mõned töövõtted tagasõnade tähenduse täpsustamiseks. Seejuures on soovitatav kasutada tagasõnade tabelit (tagasõnad võib välja kirjutada käsiraamatust J.Valgma, N.Remmel "Eesti keele grammatika". Tallinn 1968 lk.137).

1. Korralduste täitmine (tagasõnade tähenduse täpsustamiseks):

- A., tule klassi ette!

- J., tule A. kõrvale!

- Kus seisab J.? (A. kõrval.)

- Tule J. ette (taha, juurde jne.)!

Praktilist tegevust tuleb kasutada küllaltki palju.

2. Lausete moodustamine piltide järgi (kasutatakse tagasõnu tabelilt).

Saadakse laused sõnaühenditega:

poisi kõrval, kahe puu vahel, korvi kõrval, puu küljes jne.

3. Asukoha määramine pildil (aplikatsioonidel). Tabelil aplikatsioonid: maja, puu jne.

A. Sõltuvalt tagasõnast osutavad õpilased vajalikule kohale.

B. Vastavalt näidatud asukohale lõpetavad õpilased lause sobiva tagasõnaga.

- Lind laulab puu

4. Sobivate tagasõnade leidmine nimisõnade juurde ja lausete moodustamine saadud sõnaühenditega.

5. Kirjalikud tööd.

A. Kirjuta sõnad sobivas vormis!

Poisid suütasid (küngas, otsas) lõkke.

Jänes näksis (puu küljes) koort. Käisin (vaheaeg jooksul) kaks korda teatris. Lapsed tulid (jõgi äärest).

B. Paranda viga!

Punane lamp ripub laua peal. Jänes näris haava seest koort.

Mari läheb Anne hulka. Andres pani korvi laua kohale.

Teema: mitmuse tüvi.

T Õ Õ k ä i k

1. Tüve mõiste kordamine.

Tabelile on kirjutatud laused:

Vihmase ilmaga mängivad lapsed toas. Maa ja isa panid toale uue tapeedi. Ain ja Aet viisid valbad toast õue tuulduma. Vanaema toal on suured aknad.

- Millest on juttu kõikides lausetes? (Toast.)

- Nimeta korduva sõna vormid!

- Jooni!

- Missuguse sõnaosa järgi otsustasid, et juttu on toast?

(Tüve "toa" järgi.)

- Eralda tüvi!

- Missuguse tähenduse annab sõnale tüvi? (Põhitähenduse.)
- Missuguse tähenduse annab sõnale lõpp? (Lisatähenduse.)
- Mitmest toast on juttu 1, (2.3.4.) lauses? (Ühest toast.)
- Esita küsimus sõnavormile "toas"! Jne.

2. Mitmuse vormide moodustamine.

- Muuda laused nii, et juttu oleks paljudest tubadest!
- Kirjuta saadud laused!
- Jooni sõnavormid, milles on juttu paljudest tubadest!

3. Mitmuse tüve tutvustamine.

- Kirjuta tulpa sõna "tuba" vormid!
- Leia ühine sõnaosa! (Tubade.)
- Eralda ühine sõnaosa!
- Missugune sõnaosa näitab, et juttu on paljudest tubadest?

(-de.)

- Eralda see sõnaosa!
- -de on mitmuse tunnus ja näitab, et tegemist on paljude tubadega.
- Kuidas nimetame sõnaosa, mis järgneb (eelneb) mitmuse tunnusele?

- Nimeta mitmuse sõnavormide tüvi! (Tuba.)

- Nimeta sõna "tuba" ainsuse tüvi!

- Võrdle sõna "tuba" ainsuse ja mitmuse tüve (häälikuliselt ja täheliselt).

- Mis sõna abil moodustad ainsuse tüve? (Uue.)
- Mitmuse tüve moodustame sõna "uut" abil. Näiteks: uut tu-

ba.

4. Mitmuse tüve moodustamine.

- Moodusta mitmuse tüvi!

Õpetaja dikteerib sõnu, osutades tabelil sõnale "uut":
siga, jõgi, õde, kott, kukk, lepp.

- Kirjuta mitmuse tüvi!

kapp, pakk, latt, vend, viga, põder, aken jne.

- Moodusta mitmuse tüvi, lisa tunnus ja lõpp (õpetaja osutab lõppudele):

laud - lauda - laudade - -lt
pink - -l

kann	-st
lill	-le
tekk	-ga

Raskusi valmistab õpilastele mitmuse tunnuse valik. Palju abi pakub õigekirja harjutamiseks skeemide kasutamine.

uut		-t -d -Ø	+	-te -de -de
	sinine	roheline		punane

Töö võiks toimuda järgmiselt: õpetaja dikteerib sõna (näit. "meister").

- Moodusta sõnavorm "uut" abil! (Uut meistrit.)
- Kirjuta tahvlile
- Eralda lõpp (meistri / t)!
- Näita skeemil vastav lõpp!
- Vali lõpule vastav mitmuse tunnus!
(Õpilane osutab tunnusele.)
- Ütle sõnavorm! (Meistrite.)

Edaspidi võib kasutada kirjalikku "programmi", mis esitatakse näit. liikuval tabelil:

1. uut
2. Eralda lõpp!
3. Vali -de või -te!
4. Moodusta sõnavorm!

Tuleb nõuda, et esialgu õpilased kommenteeriksid ülesande täitmist. Kui õpilased on omandanud operatsioonide järjekorra, täidavad nad ülesande vaikides, osutades iga operatsioonile vastavalt skeemile (sõnale "uut", lõpule, tunnusele), ja nimetavad moodustatud vormi.

III

NÕUANDEID 5. KLASSI TÖÖVIHIKU KASUTAMISEKS

5. klassi emakeele töövihikus esitatud materjali võib tinglikult jagada 2 põhilisse ossa. I osa hõlmab süstemaatilist käänamiskursust ettevalmistavaid ülesandeid ja harjutusi (propedeutiline periood). Selle osa ülesandeks on süvendada algklassides käsitletud käändefunktsioonide mõistmist. Mitmesuguste praktiliste harjutuste kaudu püütakse aktiveerida käänevormide kasutamist kõnes. Selles osas esitatud harjutusmaterjal on mõeldud osaliselt IV klassis läbivõetud teemade kordamiseks, kuid lisab ka harjutusi seni käsitlemata käändefunktsiooni kohta.

II osas käsitletakse üksikuid käändeid või käänete gruppe, kusjuures põhitähelepanu on pööratud sõnavormide tähenduslik-vormilisele analüüsile ja käänevormi kasutamisele lauses (käändefunktsioonid).

Järgnevalt mõningaid selgitusi töövihikus esitatud teemade käsitlemiseks klassis.

Sõna ja ese

Harjutuste eesmärk on korrata sõna erinevust esemest, tegevusest ja omadusest. Kui eelmistel aastatel pole seda probleemi käsitletud, siis võib ilmneda, et töövihikus esitatud harjutustest ei piisa teema omandamiseks. Sel juhul tuleb õpetajal analoogilisi harjutusi juurde teha (võib kasutada ka harjutusi IV klassi töövihikust). Tugeva klassi puhul võib materjal osutada liiga lihtsaks. Siis on otstarbekas teema läbida kiirendatud korras või põhjalikumalt tegelda küsimuse esitamisega sõnavormile (harj. 4 ja 5 1. vihk), mis on mõeldud ühtlasi sõnaliigi kateooria kordamiseks. Vajaduse korral võiks õpetaja tööd taoliste harjutustega täiendada, valides klassi tasemele vastava sõnavara. Teema läbivõtmise käigus peavad õpilased iseseisvalt tegema järeldusi (joonida õige vastus või täita lünk). Näiteks: Ese ja sõna (on üks ja sama, ei ole üks ja sama). Ühe sõnaga võib nime-

tada erinevaid esemeid.

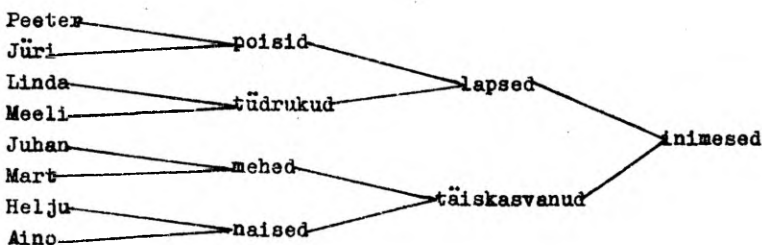
Sõna abil saame iseloomustada üht eset teise kaudu.

Antud teema kohta on töövihikus esitatud pildimaterjal, mille abil tuletatakse võrdlused. (Jää on sile nagu peegel. Ohakas on terav nagu nõel.) Õpetaja peab õpilaste tähelepanu juhtima 2 erineva objekti üldisele omadusele, mille varal saab tuletada võrdluse. Enne harj.10 (1.vihik) täitmist võib suuliselt koostada võrdlusi õpetaja poolt demonstreeritava pildimaterjali põhjal. Piltide puudumise korral aga anda laused (näiteks: Lipp on punane. Tuli on punane.), millest seatakse kokku võrdlus "kui" või "nagu" abil. (Lipp on punane kui tuli.)

Samal ajal peab õpetaja leidma võimaluse ka lugemistundides võrdlusega tegelemiseks. Palast tuleb leida võrdlusi, neid ise koostada, analüüsida võrreldavaid objekte; selgitada, miks kirjanik on võrdlust kasutanud jne. Saab ju sel teel paremini selgitada võrdluse otstarvet keeles ja näidata selle kasutamise võimalusi. Antud teema käsitlemine lõpeb loova kirjaliku tööga (ümbertjutustus, lühikirjand jne.), mis võimaldab õpitut oskusi praktikas rakendada.

Kes on kes ja mis on mis?

Harj. 15-20 (1. vihik) kaudu on võimalik selgitada pärisnimede, alaliigi ja liiginimetuste vahet. Töö toetub klassifitseerimisele ja üldistusele.

Fragment tunnist:

Loe skeemlit nimed!

Loe poiste nimed! (Peeter, Jüri)

Kes on Peeter? (Peeter on poiss.)

Kes on Jüri? (Jüri on poiss.)

Kes on Linda?

jne.

Kes Peeter veel on? (Õpetaja osutab skeemile.)

(Peeter on laps.)

Kes Jüri veel on? (Jüri on laps.)

Kuidas veel võime öelda Peetri kohta?

(Õpetaja osutab skeemile. Peeter on inimene.)

Kuidas võime veel öelda Jüri kohta?

jne.

Ütle skeemi järgi kõik võimalused, kuidas võime öelda Peetri kohta?

(Peeter on poiss.)

Peeter on laps.

Peeter on inimene.)

Kellest räägitakse 1. lauses? (2., 3. lauses.)

Mida tema kohta öeldakse? (Laps, inimene.)

Õpetaja: Saame teada, et Peeter kuulub poiste hulka. Nimeta sõna, mis räägib Peetrist kõige üldisemalt! (Inimene.)

Seejärel võib asuda harj. 15 ja 16 (1. vihik) täitmisele ning õpilased peaksid tööga ise toime tulema. Kui õpetajal on vabaks rohkesti pildimaterjali, võib analoogilisi kõnelisi harjutusi sooritada piltide põhjal.

Sõna ja selle tähendus

Selle teema alla kogutud harjutused juhivad õpilaste tähelepanu sõna mitmetähenduslikkusele ja sünonüümide esinemisele keeles. Harj. 24 (1. vihik) täitmisel tuleb tegelda sünonüümide kasutamisevõimalustega erinevas kontekstis ning täpsustada iga sünonüümi tähenduslikke nüansse. Harj. 25 (1. vihik) antud sünonüümidega võiks täielikult koostada lauseid, võrrelda ja hinnata seejuures sõna sobivust lausesse. Otstarbekas oleks antud teema käsitlemise ajal ka lugemistundides tegelda sünonüümide ja sõnade mitmetähenduslikkusega. Näiteks:

1) leida sõnu, mis tähendavad üht ja sama järgmiste sõna-

liikide ulatuses: nimi-, tegu-, omadus- ja määrsõna;

2) asendada lauses teatud sõna teise samatähendusliku sõnaga. Kuidas muutus lause mõte? Kumb lause on täpsem? Põhjenda, miks autor on kasutanud seda sõna, väljendit!

3) selgitada sõna tähendust sõnaühendis (näit: must värv, must kleit, must pilv, must taevas, must südametunnistus): Koosta sõnaühenditega lauseid!

4) koostada antud sõnaühendiga (sõnaga) lauseid nii, et sõnaühendi (sõna) tähendus muutuks;

5) reastada sõnad vastavalt omaduse astmele, (näit. tumesinine, sinine, taevasinine, helesinine), tegevuse toimumise kiiruse järgi jne.

Alus ja öeldis

Aluse ja öeldise mõistega on õpilased tutvunud IV klassis. V klassis jätkub töö sobivate aluste, seejärel öeldiste leidmisega. Harj. 27 ja 28 (1. vihik) täitmiseiga seoses meenutatakse ka küsimusi, millele vastavad alus ja öeldis.

Öeldise kohta küsimuse esitamine võib valmistada nõrgematele õpilastele raskusi, eriti siis, kui sõnavormile küsimuse leidmisega pole siiani piisavalt tegeldud.

Sel juhul on kasulik anda vajalikud küsimused tabvliil, nii et õpilased valivad sõltuvalt sõnavormist sobiva küsimuse. Näiteks harj. 29 A. osa (1. vihik) puhul anda küsimused: mida teevad? mida tegi? mida teeb? mida tegid? mida ei tee? mida tegin?

Seoses alust ja öeldist täpsustava sõna leidmisega meenutatakse sõnaühendi moodustamist. Lausest leitakse sõnad, mida sobib koos kasutada. Näiteks: Karvane kutsikas närib saabast. Lausest saame moodustada järgmisi sõnaühendeid: kutsikas närib; karvane kutsikas; närib saabast. Et lapsed tunnetaksid ilmekamalt sõnadevahelist seost, soovitame sobitada ka sõnu, mis ei ole omavahel seotud. (Näiteks: karvane närib; kutsikas saabast; karvane saabast jne.) Tehakse järeldus: k õ i k s õ n a d l a u s e s e i m o o d u s t a o m a v a h e l s õ n a ü h e n d i t. Pärast võimalike sõnaühendite moodustamist leitakse lauses alus ja öeldis ning alles seejärel määratakse ja ühendatakse noolega

alust või öeldist täpsustav sõna.

Töövihikus on eraldi käsitletud määruslikke ja sihitislikke öeldise laiendeid. Täis- ja osasihitise tähenduslikuks esitamiseks ja praktiliseks kasutamiseks on vihikus eraldi harjutused seepärast, et osastava ja omastava (ka nimetava) kaande vastavate funktsioonide tähenduse omavaheline eristamise mõistmine valmistab abikooli õpilastele suuri raskusi.

Harj.36 (1. vihik) täitmiseks peavad õpilased valima lausesse sobiva sõnavormi sulgudest ja põhjendama vormi valikut. Selleks moodustavad nad valitud sõnavormi ja selle põhisõnaga sõnaühendi.

Näide. Talvel saab kogu pere süüa (kompott, kompotti, kompotid). Lausesse sobib sõnavorm "kompotti" - süüa kompotti.

Tugeva klassi puhul võime õpilastele anda lisaülesande, kus sisuliselt õige lause tuleb valida lauserühmast.

Näide.

Talvel saab kogu pere süüa kompott.

Talvel saab kogu pere süüa kompotti.

Talvel saab kogu pere süüa kompotid.

Õpilastega sooritatud katsed on näidanud, et õige sõnavormiga lause leidmine on raskem kui sobiva sõnavormi leidmine lausesse. Eriti raskeks muutub ülesanne siis, kui kriitiline sõnavorm asub liitlauses (näit. pealause järel asuvas 1. astme kõrvallauses).

Millal tegevus toimub?

Selle teema alla kogutud harjutused tutvustavad õpilasi aja suhete väljendamisvõimalustega keeles. Õpetaja ülesanne on siin rõhutada aega väljendava sõna vormist sõltuvat tähenduslikku erinevust.

Järgnevalt esitatakse üks võimalustest, kuidas õpilastele selgitada aega väljendavate sõnavormide tähendusi. Näiteks laused:

Mart töötas hommikul.

Piret töötas lõunani.

Reet töötas hommikust lõunani.

Kalle tuli tööle lõunaks.

Madis lõpetas töö 3 tunniga.

Lõuna ajal käisid nad suplemas.

Järgnevalt kujutatakse sirglõigul aja hulk või moment, mis on lauses teatud aega näitava sõnavormiga ühendatud.

Mart töötas

Kalle tuli

hommikul.

Madis lõpetas

tööle lõunaks.

töö 3 tunniga.

Piret töötas lõunani

(pole teada, millal alustas).

Reet töötas hommikust lõunani.

Lõuna ajal käisid nad suplemas.

Skeemi koostamisel arutletakse, kui kaua keegi töötas, millal asus tööle, mis ajaks lõpetas töö. Lõpuks leitakse, kes lastest võisid lõuna ajal kokku saada ja suplema minna. Kes võisid puududa? Miks?

Põhi- ja lisatähendus

Eelmise teema viimastes harjutustes 64 ja 65 (1.vihik) kerib uuesti esile probleem sõna muutmisest. Algvormis olevatest sõnadest tuleb koostada lauseid. Kuigi ülesanne on õpilastele tuttav, tuleb nende tähelepanu juhtida sellele, et lause koostamiseks on vaja sõnu muuta. Seejärel meenutatakse klassis sõna ja eseme erinevust, rõhutades eriti seda, et sõna võib muutuda. Enne harj. 67 (1. vihik) juurde asumist tuleb korrata veel sõna algvormi, selle küsimusi. (Vt. IV kl. töövihik.)

Enne harj. 68 (1. vihik) juurde asumist korratakse sõna põhi- ja lisatähendust.

Kõigepealt tuleb harjutusest leida korduv sõna ja selle vormid. Soovitav on, et õpetaja märgiks vastavad sõnad tahvile (pesa, pesast, pesal, pesas). Tööd jätkatakse kahe esimese sõnavormiga:

 pesa - millest räägitakse kahes esimeses sõnas? (Räägitakse pesast "pesast". Õpetaja joonistab sõnade ette pesa.)

- Võrdle sõnade kirja pilti! Leia ühine osa!

P e s a. (Õpetaja joonib ühise osa.)

pesa

pesast

- Leia erinevus sõnade tähenduses!

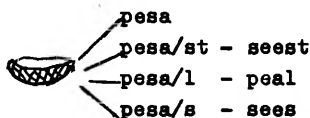
(pesast - pesa seest. Õpetaja kirjutab seest tahvlile sõna taja ja täiendab joonist.)

-Leia sõnaosa, mis tõi sõnale uue tähenduse! (-st. Õpetaja eraldab -st püstkriipsuga.)

Analoogiliselt toimitakse ka teiste sõnavormidega. Kõiki sõnu võrreldakse sõnaga "pesa". Lõpuks kujuneb tahvlil pilt: põhitähendus, lisatähendus, sõnavorm, sõnaosa.

pesa =
sõnavorm

pesa=-
sõnavormi osa

põhitähendus / lisatähendus

Õpetaja: Järgneb üldistus eelnevast tööst. Millest oli juttu kõikides sõnavormides? (Pesast.) Õpetaja osutab joonistatud pesadele sõna ees, kustutab iga sõna ette joonistatud pesa ja jätab ühe - kõikides sõnades on juttu pesast.

Õpetaja: Leia ühine osa kõikidel sõnadel! (P e s a.)

Õpetaja: Nimeta sõna algvorm! (Pesa.)

Õpetaja: Leia algvorm sõnatulbast! (1. sõna.)

Õpetaja: sõna algvorm - sõna muutumatu osa - väljendab sõna põhilist tähendust e. põhitähendust (kirjutatakse "põhitähendus"). Sõnavormide m u u t u m a t u o s a on sõna t ü v i. Mis juhtus sõnaga "pesa"? (Muutus.) Õpetaja osutab sõnavormidele.

Õpetaja: Niisugust sõna muutumist nimetatakse käänamiseks.

Õpetaja: Loe tähendused, mis tulid sõna "pesa" muutes li-saks? Õpetaja osutab tahvlile.

(seest, peal, sees)

Õpetaja: Leidke vastavad sõnaosad, mis tõi sõnale need tähendused! (-st, -l, -s)

Õpetaja: -st, -l, -s on sõna lõpud e. käändelõpud.

Käändelõpp annab sõnale lisatähenduse.

Töövihikus täidetakse vastav lõik ja loetakse järeldused. Järgnevalt esitab õpetaja võrdlemiseks (esialgu põhitähenduse leidmiseks) sõnapaare, kuid sõnavalik olgu niisugune, et sõna algvorm ja tüvi langeksid kokku. (Õpilastel võib puududa sõna tüve moodustamise oskus).

Harj. 73 (1. vihik) täitmisel peavad õpilased mõistma, et mingi semantilise sõnagrupi puhul (antud juhul on tegemist esemetega, mis asuvad harilikult kindlates ruumisuhetes teiste esemetega), kusjuures sõnadel on üks muutelõpp (näiteks -le), sama leida üldistatud lisatähenduse (-le - peale). Need sõnad esinevad lauses mingi kindla liikme (antud juhul kohamääruse) funktsioonis. Soovitav on antud sõnadega koostada sõnaühendeid või lauseid, mis võimaldabki määrata nende sõnade ühist funktsiooni.

Üks või mitu?

Esialgu võrreldakse ainsuse ja mitmuse nimetava vorme. Sõnade tähendusliku ja vormilise võrdlemise kaudu tuuakse välja sõnavormide tähenduslik erinevus ja leitakse sõnaosa (või selle puudumine - Ø), mis väljendab lisatähendust. Analüüsi tulemused märgitakse graafiliselt, näiteks - kivi/Ø - üks

kivi/d - mitu.

Niisuguse märkimisviisiga juhitakse õpilaste tähelepanu asjaolule, et teatud tähenduse (antud juhul ainsus, üks) materiaalne kandja (morfeem) võib puududa. Samuti jätkatakse Ø-morfeemi märkimist ka ainsuse ja mitmuse erinevate vormide võrdlemisel. Seega harj. 75 (1. vihik) puhul toimivad õpilased järgmiselt.

Töövihikus:

Õpilased täidavad:

tasku st	tasku Ø st - üksainus - ainsus
tasku test	tasku /te/ st - mitu - mituus

Soovitav oleks, et õpilased märgiksid edaspidi mitmuse tunnuse ja käändelõpu värviliselt (tunnus punane ja lõpp roheline).

"Põhi- ja lisatähendus" ja "Üks või mitu?" lõikude kohta formuleeritakse järeldust

Sõnaosad (või nende puudumine) väljendavad:

- 1) kellest või millest on juttu. See on sõna põhitähendus.
- 2) Arvu (ainsus, mitmus);
- 3) antud sõnavormi tähendust (sõnade seost lauses).

Põhi- ja lisatähenduse leidmiseks ja sõnaosade eraldamiseks on tõõvihikus harjutusi vähe. Taolisteks ülesanneteks materjali (s.o. sõnapaaride, hiljem sõnavormi) leidmine ei tohiks raskusi valmistada. Materjali valikul tuleb jälgida seda, et analüüsiks esitatud sõnade leksikaalne tähendus oleks lastele arusaadav.

Sõnavormide tähenduslik-vormilist võrdlemist on vaja jätkata pidevalt kõikide järgnevate tööloikude ulatuses, kusjuures konkreetsete käänete funktsioonide käsitlemisel täieneb tuttavate süntaksvormide hulk. Sõna tähenduslik-vormilise analüüsi järel (puu/st Ø - ainsus - üks) moodustatakse antud vormiga sõnaühendeid, nii et antud sõna esineks erineva lauseliikme funktsioonis. Näiteks: käändevormi "puust" on võimalik kasutada vähemalt kolme süntaksivormina:

- 1) tõmmati puust välja,
- 2) puust lusikas,
- 3) räägin puust.

Esimehel juhul väljendab sõnavorm kohta, teisel juhul materjali ja kolmandal - objekti, millest midagi räägitakse.

Mitme sõna ühe ja sama käändevormi analüüsil võib teha üldistuse, arvestades ühte gruppi kuuluvate sõnade kategoriaalset tähendust, s.t. lähtudes sõnade grupi ühisest tähenduslikust komponendist. Näiteks alaleütleva käände puhul:

a) poisile, sepale, emale, õpilastele ... kellele antakse, räägitakse;

b) kapile, seinale, autole ... peale, kuhu midagi pannakse.

Kui õpilased on omandanud tüvede (ainsuse ja mitmuse tüvi) moodustamise oskuse, esitatakse analüüsimiseks ainult üksiksõna teatud vorme. Õpilased moodustavad sõna tüve, leiavad põhitähenduse ja võimalikud lisatähendused ning eraldavad vastavad sõnaosad.

Põhitähenduse ja lisatähenduse leidmine ja sõna tähenduslik analüüs toimub õpetaja juhtimisel. Seejärel koostatakse

tööjuhend (kaart), mille alusel õpilased ise saavad läbi viia sõna tähenduslik-vormilise analüüsi. Soovitada võib kahte tööjuhendit. Esimest kasutatakse seni, kuni õpilased pole omandanud sõna tüve moodustamise oskust ning neile esitatakse analüüsiks sõnapaarid (analüüsitava sõna tüvi on antud - kivile - kivi).

Tööjuhend nr.1

1. Loe sõnavormid!
2. Leia põhitähendus!
3. Leia ühine sõnaosa!
4. Leia erinevus tähenduses!
5. Leia erinevad sõnaosad!
6. Selgita, mida iga sõnaosa väljendab!

Kui õpilased on omandanud tüve moodustamise oskuse, võib analüüsiks esitada kõiki käändsõnu, mille leksikaalne tähendus on õpilastele tuttav. Kindlasti tuleb analüüsitava sõnavorme hulka valida valte- ja laadivahelduslikke sõnu. Sel perioodil kasutavad õpilased tööjuhendit nr.2.

1. Loe sõnavorm!
2. Moodusta tüvi!
3. Võrdle sõnu tähenduslikult, leia sarnasus ja erinevus!
4. Leia sõnaosad, mis tõid lisatähenduse!

Tööjuhendid ei ole mõeldud päheõppimiseks, vaid nende kasutamine on vajalik, et õpilased suudaksid iseseisvalt uurida ja avastada sõna erinevad tähendused, avada sõna sisu. Tööjuhendi kasutamise algul loeb õpilane häälega juhendi nr.1 (2., 3. jne.) korralduse ja toimib vastavalt sellele. Sel juhul on õpetajal ülevaade ja võimalus kontrollida ja parandada õpilase mõttekäiku. Hiljem minnakse üle sosinkõnele tööjuhendi lugemisel. Kirjalikku tööjuhendit kasutatakse seni, kuni sõna tähenduslik-vormiliseks analüüsiks vajalike operatsioonide sooritamine on automatiseerunud.

Töövihikus peatatakse järgmistel käänetel:

1. Omastav	5. Alale-, alal-, alaltütlev
2. Osastav	6. Ilma- ja kaasaütlev
3. Nimetav	7. Saav, olev
4. Sisse-, seesa ja seestütlev	8. Rajav

Käände või käänderühma käsitlemisel alustatakse tööd käänevormi (-vormide) tähenduslik-vormilise analüüsiga. Vaadeldakse käänevormi kasutamist lauses ning antakse vormi tähendus õpilastele üldtuntud funktsiooni seisukohalt, koostatakse käänevormi noopskeem. Järgnevalt asutakse käänevormi (-vormide) moodustamisele noopskeemi alusel (ainsus, mitmus). Seejärel tutvustatakse õpilasi lähemalt üksikute käändefunktsioonidega ning sooritatakse praktilisi harjutusi käänevormi kasutamiseks lauses. V klassis ei käsitleta veel kõiki käändefunktsioone ning funktsioonide nimetused esitatakse lihtsustatult (koonddtabel käände või käänderühma käsitlemise lõpus). Tabel ei ole mõeldud päheõppimiseks, vaid abistajaks, mille poole pöördatakse edaspidi, kui tekib raskus mõne käänevormi sisu avamisel.

Omastava käände käsitlemisel korratakse (IV kl. õpitakse) ainsuse tüve moodustamist. Sõna erinevate vormide võrdlemisel eraldatakse sõnavormide ühine osa, s.o. sõna tüvi. Koostatakse noopskeem (uue +) ja harjutatakse sõna ainsuse tüve moodustamist. (Sinine noop tähistab omastava käände vormis olevat sõnaosa, s.o. sõna tüve).

Harj. 78 ja 79 (1. vihik) korraldustes soovitatakse tüve moodustamisel kasutada abistavat sõna "uue", edaspidi lähtutakse küsimustest kelle? mille?. Kui tüve moodustamine küsimuse abil tekitab raskusi (eriti laadivahelduslike sõnade puhul), kasutatakse jällegi abistavat sõna.

Harj. 80 (1. vihik) täitmisel on vajalik, et õpilased kasutaksid sõna mingist vormist tüve moodustamisel vaheastet, s.o. moodustaksid enne sõna algvormi ja alles seejärel tüve. See on ühtlasi ettevalmistuseks järgmise harjutuse sooritamisele, kus on vaja kirjutajapildilt lähedaste sõnade reas joonida sõnad, mis pole omastavas käändes (lao, loa, sai, jõe). Algvormi moodustamata ei suuda õpilased seda harjutust sooritada, sest siin esineb rohkem astmeheldusega sõnu.

Osastava käände käsitlemisel korratakse mitmuse tüve moodustamist. Koostatakse noopskeem:

uut
 -t-
 -d-
 -s-

Kollane noop tähistab osastava käände vormis olevat sõna, millest tuleb eraldada käändelõpp (Ø tähistab null-morfeemi, s.e. käändelõpu puudumist).

Enne mitmuse tunnuse valiku juurde asumist jälgib õpetaja hoolikalt, et õpilased oleksid omandanud ainsuse osastava käändelõppude õige kasutamisoskuse (-d, -t). Vajaduse korral tuleks õpetajal harjutusi lisaks koostada. Kogemused on näidanud, et abikooli õpilased kasutavad lõppu -d ka siis, kui sõna sees (mitte -d ees) on pikk, ülipikk või kaksiktäishäälik. Selle vea ennetamiseks tuleb joonida sõnades pikk (ülipikk) või kaksiktäishäälik ja juhtida õpilaste tähelepanu selle asukohale sõnas. (Harj. 93-95 1. vihik.)

Mitmuse osastava käände moodustamisel võib vajaduse korral kasutada abistavat sõna palju, õige käändelõpu valikul tuleks toetuda keelevaistule. Lühikese mitmuse osastava moodustamise reeglitega abikooli V klassis ei tegelda. Tõhusamalt on vaja harjutada sid-lõpu praktilist kasutamist ja korrigeerida väära si-vormi esinemist õpilaste kõnes.

Harj. 3 (2. vihik) on vaja joonida sõnad, mis pole osastavas käändes. Ülesande teeb raskeks see, et tulbas antud sõnad lõpevad ühtemoodi. Õpilasi tuleb õpetada harjutuse täitmisel toetuma esmajoones sõna ainsuslikule või mitmuslikule tähendusele, abivahendina moodustada sõnaühendeid.

Harj.5 (2. vihik) osastava ja analoogilised harjutused 55, 70, 90 jne. teiste käänete käsitlemisel on mõeldud eeltööks liitlause praktiliseks kasutamiseks kõnes.

Harj. 32 (2. vihik) tuleb lünka kirjutada "raamatut" või "raamatud". Moodustatavad sõnaühendid "mitu raamatut", "mõned raamatud" jne. on sisult mitmuses, kuid sõnad on vormiliselt kord ainsuses, kord mitmuses. Järelikult on harjutuse kirjutamisel kindlasti vaja sooritada formaalne analüüs (määrata sõna "raamat" arv ja kääne) ning vaadelda, missugused sõnad sõnaühendist moodustades nõuavad ainsust, missugused mitmust.

Osastava käände funktsioonide käsitlemisel osutub raske- maks täis- ja osasihitise tähendusliku erinevuse mõistamine.

Hoolikalt tuleks analüüsida töövihikus olevatel piltidel kujutatud tegevusi töö lõpetatuse aspektist. Klassis tuleb demonstree-rida tegevusi, koostada lause ning seejuures pöörata tähelepanu selle keeleliste väljendusvahenditele. (Sõnavormide erinev kirjapilt või erinev hääldus sarnaste vormide puhul).

Mart kirjutas harjutust (poleli).

Malle kirjutas harjutuse (valmis).

Ortograafia seisukohalt eluliseks probleemiks on V klassis õige mitmuse tunnuse valik. Töö edukus sõltub suurel määral sellest, kas õpilased oskavad teadlikult kasutada mitmuse tunnuse valikuks esitatud noopskeemi

uut	- t - d - Ø	+	-te -de -de
-----	-------------------	---	-------------------

Et õpilased toimiksid teadlikult tunnuse valikul, tuleb harjutada püsivalt ja rohke sõnalise materjaliga. Töö algul tuleb õpilasel kasutada kirjalikku tööjuhendit:

1. Moodusta "uut" abil osastava käände vorm!
2. Vali ja eralda lõpp!
3. Vali vastav tunnus!

Nii noopskeem kui ka tööjuhend peavad jääma (plakatil klassi ees ja iga õpilase laual või klassitahvilil) pikemaks ajaks õpilaste silmade ette, kusjuures mitmuse omastava ja edaspidi ka teiste käanete mitmuslike vormide moodustamisel näidatakse skeemil ja kommenteeritakse "läbitud teed".

Plakati valmistamisel võib klassi jätta noopskeemi täiendamiseks, et anda üldistus kõikide käanete ainsuslike ja mitmuslike vormide moodustamiseks.

uue		+	-d		-sse, -s -st -le, -l, -lt -ni, -na -tä, -ga
uut	-t -d -Ø	+	-te -de -de	+	

(uue + -d noopskeem tuletatakse mitmuse nimetava käände käsitlemisel).

Esitatud mitmuse tunnuse valiku skeemist moodustavad erandi
tütar-, kõne- ja tubli-tüüpi sõnad. Neid käsitletakse V klassis
vaid mõnes harjutuses tutvustavalt.

Карл Карлович Карлеп; Эве Иоханновна Маркварт. О преподавании родного языка в IV-V классах вспомогательной школы. На эстонском языке. Министерство просвещения Эстонской ССР, Таллин, Тышисмяги II. Toimetaja E. Timusk, Trükkida antud 9.07.1974.a. Faber 60x84/16. Trükipoognaid 3,0 . Arvestuspoognaid 2,54 . Trükiarv 250. MB- 07006. Eesti NSV Haridusministeerium, Tallinn, Tõnismägi 11. VÕT-i rotaprint, Tallinn, Sakala 23. Tell.nr. 240. Hind 9 kop.